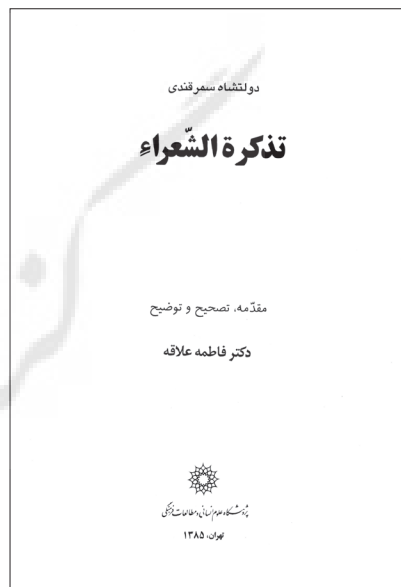

بررسی انتقادی تصحیح تازه تذکره الشعراء دولتشاه سمرقندی

هادی بیدکی

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد
h.bidaki@stu.um.ac.ir

تصحیح انتقادی تذکره الشعراء دولتشاه سمرقندی، به کوشش فاطمه علاقه، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۲۰۱، صفحه، ۱۰۰۰، نسخه ۱۰.

آن، مغتنم و حائز اهمیت است. تذکره الشعراء بارها در ایران و خارج از ایران تصحیح و تجدید چاپ شد و اولین و آخرین تصحیح آن مربوط به سال‌های ۱۳۰۵ ق. و ۱۳۸۵ ش. است. نسخه‌های خطی فراوانی از این تذکره در کتابخانه‌های دنیا موجود است و به بعضی زبان‌ها هم ترجمه شده است.

تذکره الشعراء نخستین بار در سال ۱۳۰۵ ق. به اهتمام ملک‌الکتاب شیرازی در بمبئی به چاپ رسید و بار دیگر در سال ۱۳۱۸ ق. در همانجا تجدید چاپ شد. بعد از آن، ادوارد براون متن تذکره را در سال ۱۹۱۸ م. تصحیح و در لیدن چاپ کرد و از دیرباز تا کنون این چاپ مورد مراجعه محققان بوده است. شیخ محمد اقبال صافی هم در سال ۱۹۲۴ م. تصحیح دی‌گری از تذکره الشعراء در لاهور به چاپ رساند و محمد عباسی و محمد رضانی هم در تهران به ترتیب در سال‌های ۱۳۳۷ ش. و ۱۳۳۸ ش. به چاپ این تذکره که بر اساس تصحیح براون بود، اهتمام ورزیدند (گلچین معانی، ۱۳۴۸/۱: ۲۶۵). فاطمه علاقه آخرین کسی است که تذکره الشعراء را در سال ۱۳۸۵ ش. با مقابله ده نسخه خطی و دو چاپ سنگی تصحیح کرد و تنها به ضبط اختلافات هفت نسخه بدل از آن ده نسخه خطی پرداخت. این تصحیح در حال حاضر، جدیدترین و منقح‌ترین چاپی است که در اختیار مخاطبان قرار دارد و با وجود اینکه گروهی از محققان مکرر بدان مراجعه می‌کنند، گروهی دیگر چاپ‌های قبلی، خصوصاً تصحیح ادوارد براون را اصح می‌دانند.

نسخی که علاقه در تصحیح خود از آنها استفاده کرده است، عبارتند از:

- ۱- میکروفیلم نسخه کتابخانه ملی ملک به شماره ۳۸۳۶ موجود در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (بدون تاریخ).
- ۲- نسخه شماره ۳۸۸۳ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (مورخ ۹۲۹ ق.).
- ۳- نسخه شماره ۴۲۰۲ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (مورخ ۹۷۳ ق.).
- ۴- میکروفیلم نسخه شماره ۳۱۲۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (مورخ ۹۷۵ ق.).
- ۵- نسخه شماره MS. Elliott ۳۸۸ کتابخانه بادلیان دانشگاه

تذکره الشعراء دولتشاه سمرقندی از جمله تذکره‌های عمومی‌ای است که بعد از لباب‌الالباب محمد عوفی، دومین تذکره موجود در باره احوال شاعران و اشعار آنان به شمار می‌رود و با وجود اشتباهات تاریخی موجود در آن، پیوسته مورد مراجعه محققان بوده است. دولتشاه تألیف این تذکره را در سال ۹۸۲ ق. به پایان رساند و محتوای آن را بر یک مقدمه، هفت طبقه و یک خاتمه تنظیم کرد؛ به طوری که شرح احوال شاعران قرن نهم

آکسفورد (مورخ ۹۷۸ ق.).

۶- نسخه شماره Juk. Ex. ۱۶۶ کتابخانه دانشگاه استانبول (مورخ ۹۸۶ ق.).

۷- نسخه شماره ۷۸۵۲ کتابخانه عمومی مرعشی قم (مورخ ۱۰۷۳ ق.).

۸- نسخه شماره ۷۸۵۹ کتابخانه عمومی مرعشی قم (مورخ ۱۳۰۱ ق.).

۹- چاپ سنگی ۱۹۰۹ م. لاهور به تصحیح محمد اقبال صافی.

۱۰- چاپ ۱۸۱۸ م. لیدن به تصحیح ادوارد براون (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۵: بیست و دو - بیست و چهار).

مصحح، نسخه بدون تاریخ کتابخانه ملی ملک را کهن ترین نسخه تذکره الشعراء دانسته و آن را اساس تصحیح قرار داده و استدلالش این است که: «مرحوم حاج حسین آقای ملک پشت نسخه نوشته است: «به خط مؤلف». این دستنویس... به دلیل فقدان نام کاتب و سال رونویسی از اصل و یا کتابت بلافاصله از روی نسخه دیگری اصل شناخته شده و اساتید فن هم ظناً ایشان را تأیید کرده اند» (همان: بیست و دو).

دولتشاه تذکره الشعراء را در ۲۸ شوال ۸۹۲ ق. به پایان رساند و ۱۱۲ نسخه از آن در فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا) معرفی شده که تاریخ نسخه دانشکده هیات دانشگاه فردوسی مشهد به شماره ۱۴۷۹۲ با تاریخ تألیف تذکره دقیقاً مطابق است و فهرست نویسان هم خود دولتشاه را کاتب این نسخه دانسته اند (فاضل، ۱۳۶۱: ۲/ ۹۲؛ درایتی، ۱۳۹۱: ۷/ ۸۴۹).

جدای از این نسخه، دو نسخه دیگر هم در کتابخانه ملی تهران به شماره های ۵۰۳۹ و ۲۶۶۲ وجود دارد که تاریخ هر دوی آنها ۲۷ شوال ۸۹۲ ق. است. کاتب نسخه اول نامعلوم است، ولی شخصی به نام محمد شریف نسخه دوم را به کتابت در آورده است. نوع خط و کاغذ و دیگر شواهد برآمده از این دو نسخه، تاریخ مذکور را نقض نمی کنند و باید آنها را کهن ترین نسخه های تاریخ دار تذکره الشعراء در ایران دانست.

نویسنده در اینجا تنها به بررسی نام دو شاعر در تصحیح تازه تذکره الشعراء و دو نسخه نویافته کتابخانه ملی خواهد پرداخت و معتقد است که تا جایی که نسخه های تاریخ دار کهن در دسترس باشند، اعتماد به نسخه بدون تاریخ و اکتفا به

اظهار نظر صاحب آن روا نیست. إن شاء الله این گزارش برای محققان و مصححان مفید واقع شود تا بار دیگر به مطالعه و بررسی نسخه های تذکره الشعراء و دستیابی به متن موثق آن اهتمام ورزند.

- ذیل شاعران طبقه ششم تذکره الشعراء شاعری معرفی شده است که «مردی خوش طبع و نیکو سخن بوده است و دیوان او در ساری و آمل شهرتی دارد و از اقران مولانا کاتبی است...». در تصحیح تازه تذکره الشعراء نام این شاعر «مولانا علی دُردوز استرابادی» ثبت شده است و طبق پاورقی صفحه، تنها در نسخه دانشگاه تهران به جای «دُردوز»، «درزد» ثبت شده و ضبط دیگر نسخه ها، مطابق با متن است (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۵: ۶۸۸-۶۸۷).

البته، ادعای مصحح چاپ جدید صحت ندارد، زیرا حداقل در دو چاپ ادوارد براون و محمد اقبال صافی که در دسترس او بوده است، نام این شاعر به جای «دُردوز»، «دُردُزد» ضبط و تصحیح شده (همان، ۱۹۱۸: ۳۸۱؛ ۱۹۲۴: ۲۶۱) و در چاپ بمبئی هم چنین ثبت است (همان، ۱۳۰۵: ۱۷۰).

اما، علی دُردُزد استرابادی از شاعران قرن نهم ق. است که علاوه بر سه چاپ بمبئی، لیدن و لاهور، دو نسخه کهن ۵۰۳۹ (ص ۲۶۹) و ۲۶۶۲ (ص ۲۳۶) کتابخانه ملی هم، صحت نام و مشخصات او را تأیید کرده و آنچه را با عنوان «علی دُردوز استرابادی» در چاپ تازه مذکور است رد می کنند.

علاوه بر چاپ ها و نسخه های خطی کهن، در نسخه های قرن دهم هم شاعر مورد بحث با عنوان «علی دُردُزد استرابادی» ضبط شده است، همان طور که نسخه های قرون یازدهم و دوازدهم نیز چنین ثبت کرده اند و از میان نسخه های خطی موجود در کتابخانه ملی تهران، سه نسخه قرن دهم با شماره های ۲۸۴۸ (ص ۴۵۷ مورخ ۹۶۵ ق.)، ۱۰۲۹۷ (ص ۳۴۶ مورخ ۹۹۲ ق.) و ۳۰۳۸ (ص ۱۲۸)، سه نسخه قرن یازدهم با شماره های ۸۰۵ (ص ۲۹۸ مورخ ۱۰۰۳ ق.)، ۹۵۲ (ص ۳۳۹) و ۶۰۷۹ (ص ۲۸۱ مورخ ۱۰۴۸ ق.) و ۹ نسخه قرون دوازدهم و سیزدهم با شماره های ۴۹۷۵ (ص ۲۰۴)، ۹۳۰۱ (ص ۳۱۵)، ۹۳۹۵ (ص ۱۶۲)، ۱۵۴۲۳ (ص ۲۹۷)، ۱۸۰۳۳ (ص ۳۰۸)، ۲۰۱۹۰ (ص ۲۸۷)، ۳۰۴۷۲ (ص ۲۵۵)، ۳۵۰۱۸ (ص ۲۵۵) و ۳۱۰۹۸ (ص ۲۹۴) همگی چنان ضبط

شاعر مورد بحث هم پرداخته است. نام و مشخصات این دو شاعر در نسخه ترکی مورخ ۹۰۳ ق. که کهن‌ترین نسخه موجود تذکره است، با عناوین «علی دُرُزْد استرآبادی» و «حافظ شربتی» ثبت است، همان‌طور که در نسخه دیگر مورخ ۹۳۳ ق. آن هم چنین ضبط شده است.^۲

مؤلف عرفات‌العاشقین هم که به شدت متأثر از تذکره الشعراء و مجالس‌النفایس است، نام این دو شاعر را «علی دُرُزْد استرآبادی» و «حافظ شربتی» ثبت کرده است و اینکه مصححان عرفات‌العاشقین «علی دُرُزْد» را به پاورقی برده و قیاساً «علی دروزی» تصحیح کرده و به متن آورده‌اند، درست نیست (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۵/۲۷۹۴؛ ۱۰۷۷/۲).

منابع

- امیرعلیشیر نوایی، علی شیر بن کیچکنه، (ف. ۹۰۶ ق.). مجالس‌النفایس، وین: کتابخانه سلطنتی (ملی)، نمره مسلسل N. F. 243، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۶ ق. مورخ ۹۰۳ ق.
- _____، (ف. ۹۰۶ ق.). مجالس‌النفایس، پاریس: کتابخانه ملی، نمره مسلسل Supplement Turc ۳۱۷، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۶ ق. مورخ ۹۳۳ ق.
- _____، ۱۳۲۳. مجالس‌النفایس. ۱۳۲۳، به اهتمام علی اصغر حکمت، تهران: بانک ملی ایران.
- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین، ۱۳۸۹. عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین، به تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کاری و آمنه‌فخر احمد، جلد دوم و پنجم، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- درایتی، مصطفی. ۱۳۹۱، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، جلد هفتم، تهران: کتابخانه ملی ایران.
- دولت‌شاه سمرقندی، دولت‌شاه بن بختی‌شاه، (ف. ۹۰۰ ق.). تذکره الشعراء، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۵۰۳۹، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. مورخ ۸۹۲ ق.
- _____، (ف. ۹۰۰ ق.). تذکره الشعراء، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۲۶۶۲، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. مورخ ۸۹۲ ق.

۲ شرح احوال علی دُرُزْد در دو ترجمه فارسی فخری و قزوینی که علی اصغر حکمت آنها را با هم در یک مجلد تصحیح و چاپ کرده است، موجود نیست، ولی مصحح این شرح احوال را با همین عنوان از نسخه‌های ترکی ترجمه کرده و به پاورقی ص ۲۰ افزوده است. در عوض، شرح احوال جنونی در هر دو ترجمه فخری و قزوینی مذکور است و در ذیل آن شاعر دوم مورد بحث با عنوان حافظ شربتی ثبت شده است (امیر علی شیر نوایی، ۱۳۶۳: ۱۹، ۱۹۴).

کرده‌اند که در دو نسخه کهن و چاپ‌های قبلی ثبت است.

- مولانا جنونی اندخودی یکی از شاعران مذکور در طبقه هفتم تذکره الشعراء است که «طبع او بر جانب هزل مایل بود و بیشتر شعرا را هجو گفتی و حافظ تربتی را هجوهای رکیک گفته...». آنچه مصحح چاپ تازه با عنوان «حافظ تربتی» تصحیح کرده است، در اصل «حافظ شربتی» است که در نسخه بدل‌های مصحح، اعم از دو نسخه دانشگاه تهران و بادلیان و چاپ محمد اقبال، نیز به درستی به صورت «حافظ شربتی» ثبت و تصحیح شده است (همان، ۱۳۸۵: ۷۹۹).

اما، حافظ شربتی از شاعران قرن نهم ق. است که علاوه بر دو چاپ بمبئی و لاهور (همان، ۱۳۰۵: ۱۹۵؛ ۱۹۲۴: ۳۰۳)، دو نسخه کهن ۵۰۳۹ (ص ۳۴۱) و ۲۶۶۲ (ص ۲۶۸) کتابخانه ملی هم، صحت نام و مشخصات او را تأیید کرده و آنچه را با عنوان «حافظ تربتی» در چاپ تازه تصحیح شده رد می‌کنند.^۱

علاوه بر چاپ‌ها و نسخه‌های خطی کهن، در نسخه‌های قرن دهم هم شاعر مورد بحث با عنوان «حافظ شربتی» ضبط شده است، همان‌طور که نسخه‌های قرون یازدهم و دوازدهم نیز چنین ثبت کرده‌اند و از میان نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه ملی تهران، دو نسخه قرن دهم با شماره‌های ۱۰۲۹۷ (ص ۴۰۰ مورخ ۹۹۲ ق.) و ۳۰۳۸ (ص ۱۴۹)، دو نسخه قرن یازدهم با شماره‌های ۸۰۵ (ص ۳۴۵ مورخ ۱۰۰۳ ق.) و ۹۵۲ (ص ۳۸۴) و چهار نسخه قرون دوازدهم و سیزدهم با شماره‌های ۴۹۷۵ (ص ۲۳۷)، ۹۳۰۱ (ص ۳۶۹)، ۱۸۰۳۳ (ص ۳۶۰) و ۳۱۰۹۸ (ص ۳۳۷) همگی چنان ضبط کرده‌اند که در دو نسخه کهن و چاپ‌های قبلی ثبت است.

علاوه بر نسخه‌های خطی تذکره الشعراء، از تذکره‌های دیگری هم می‌توان درباره نام و مشخصات درست دو شاعر مورد بحث مدد گرفت.

تذکره مجالس‌النفایس از جمله تذکره‌های مهم و دسته‌اولی است که امیر علی شیر نوایی آن را چهار سال بعد از تذکره الشعراء در سال ۸۹۶ ق. به زبان ترکی تألیف کرده و اتفاقاً در آن به دو

۱ ناگفته نماند که هر چند کاتب نسخه ۵۰۳۹ به جای «شربتی»، «شیرازی» ضبط کرده‌است، ولی احتمال اینکه در نسخه اصل او «شربتی» بوده بیشتر به واقعیت نزدیک است تا اینکه «تربتی» بوده باشد، زیرا شربتی و شیرازی قرابت صوری و لفظی بیشتری نسبت به یکدیگر دارند و این امر باعث شده است تا کاتب آن را به نادرستی ضبط کند.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۳۱۰۹۸، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. بدون تاریخ.
 تهران، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۳۰۳۸، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. کتابت قرن دهم ق.
 ۱۳۰۵ ق. تذکرة الشعراء، به اهتمام میرزا محمد ملک الکتاب شیرازی. بمبئی: علوی.
 ۱۳۸۵. تصحیح انتقادی تذکرة الشعراء دولتشاه سمرقندی، به تصحیح فاطمه علاقه، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
 ۱۹۱۸. تذکرة الشعراء، به تصحیح ادوارد براون، لیدن: بریل.
 ۱۹۲۴. تذکرة الشعراء، به تصحیح محمد اقبال صافی، لاهور: مطبع کریمی.
 -فاضل، محمود، ۱۳۶۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، جلد دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
 -گلچین معانی، احمد. ۱۳۴۸، تاریخ تذکرةهای فارسی، جلد دوم، تهران: دانشگاه تهران.

_____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۲۸۴۸، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. مورخ ۹۶۵ ق.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۱۰۲۹۷، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. مورخ ۹۹۲ ق.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۸۰۵، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. مورخ ۱۰۰۳ ق.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۶۰۷۹، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. مورخ ۱۰۴۸ ق.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۹۵۲، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. کتابت قرن یازدهم ق.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۴۹۷۵، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. بدون تاریخ.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۹۳۰۱، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. بدون تاریخ.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۹۳۹۵، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. بدون تاریخ.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۱۵۴۲۳، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. بدون تاریخ.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۱۸۰۳۳، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. بدون تاریخ.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۲۰۱۹۰، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. بدون تاریخ.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۳۰۴۷۲، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. بدون تاریخ.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی، نمره مسلسل ۳۵۰۱۸، [نسخه خطی] تألیف ۸۹۲ ق. بدون تاریخ.
 _____، (ف ۹۰۰ ق.). تذکرة الشعراء، تهران:

گزارش